

## Стереотипи української етносвідомості у візуальному секторі поетики Тараса Шевченка

*З метою дослідження особливостей художнього мовлення Тараса Шевченка у пропонованій розвідці автор робить спробу аналізу поетичної мови як результату освоєння зони зорового сектору сприйняття змістів та їх вербалізації у стереотипах української етносвідомості.*

*Ключові слова: поетична мова, етностереотип, візуальний сектор, зорові відчуття, засоби перцепції.*

*С целью исследования особенностей художественного языка Тараса Шевченко в статье автор делает попытку анализа поэтической речи как результата освоения зоны зрительного сектора смыслов и их вербализации в стереотипах украинского этноса.*

*Ключевые слова: поэтическая речь, этностереотип, визуальный сектор, зрительные ощущения, средства перцепции.*

*In order to study the characteristics of artistic speech Taras Shevchenko in the proposed article author attempts to analyze the poetic language as a result of the development area of the visual perception of the sector contents and verbalization in the Ukrainian ethnic stereotypes.*

*Key words: poetic language, ethnic stereotypes, visual sector, visual sensations, perception means.*

Проблеми поетичної мови як своєрідної, індивідуалізованої форми національного буття, де "мова розкриває всі свої можливості, бо вимоги тут до неї максимальні... мова перевищує тут сама себе [3, с. 22], традиційно перебувають у колі інтересів багатьох дослідників. Вивчення словесно-художнього мистецтва в усіх аспектах його творення, функціонування й прагматики цікавить науковців з перших спроб долучитися до розуміння феномену творчості, пізнання її природи, законів і закономірностей. Кожна доба відповідно до стану й розвитку теоретичної думки, філософсько-естетичних шукань, інтелектуальних можливостей і потреб окреслює площину наукового дискурсу, у центрі якого знаходиться художній текст як факт творчого пізнання світу, а мову словесного мистецтва (художня, або поетична, мова) розглядають як форму цього пізнання, засіб його об'єктивації (В. В. Виноградов, Г. О. Ви-

нокур, В. П. Григор'єв, С. Я. Єрмоленко, В. С. Калашник, М. П. Кочерган, Л. І. Мацько, А. К. Мойсієнко, Л. А. Лисиченко, І. І. Степанченко, Л. Ф. Тарасов та ін.).

Мова, матеріалізуючи образне світовідчуття, стає тим кодом, за яким прочитуються різнорівневі авторські смисли – етноментальні, духовні, інформативні, психологічні, власне лінгвістичні. Значний поступ зроблено у зв'язку з пануванням у сучасній науці когнітивної наукової парадигми, що зумовило вивчення мови не як унікального об'єкта, розглянутого в ізоляції, а як "засобу доступу до всіх ментальних процесів, що відбуваються в голові людини і визначають її власне буття і функціонування в суспільстві" [9, с. 9].

Залучення останнім часом нових методів до з'ясування закономірностей побудови і сприймання текстових одиниць дозволило широко застосовувати комплексний аналіз, який забезпечує досягнення найглибших структур поетичної мови. Теза про те, що "текст не існує поза його створенням і сприйняттям" [10, с. 168], що "літературний твір реалізується у свідомості, у сприйнятті читача [2, с. 10], є актуальною для розуміння текстової структури як динамічної даності, кожен елемент якої на різних зрізах суспільного, науково-культурного розвитку набуває більшої чи меншої актуалізації. Не останню роль у цьому процесі відіграють етнічні стереотипи.

Етнічні стереотипи, культурні стереотипи (за "Етнічним довідником", "стереотип етнічний – схематизований, спрощений, емоційно забарвлений образ певної етнічної спільноти, який поширюється як типовий на кожного її представника. Незважаючи на те, що такий образ має досить поверховий характер і фіксує в собі іноді несуттєві риси етносу чи етнічної групи, він надзвичайно стійкий, консервативний і важко піддається найменшим змінам під впливом раціональної інформації" [6]) чуттєвого сприйняття зазвичай розглядають як маркер світосприйняття спільноти людей. Однак перцептивні етностереотипи можуть надати нові дані також про особливості категоризації світу творчою особистістю, його світогляд, а також про соціокультурні, ментальні, вербальні доміанти етносу, до якого належить художник слова. Водночас етностереотип – це результат систематизації феноменів у свідомості, і достовірні відомості про нього можуть бути отримані тільки за умови вивчення гранично повної системи мовних фактів, які відображають особливості світогляду особистості, що можливо лише за умови вивчення творчості класиків, зокрема поетичного мовлення Тараса Шевченка.

Мовотворчість Тараса Шевченка постійно перебуває в об'єктиві різнопланових наукових інтересів. З-поміж кращих дослідників

Шевченкової мови можемо назвати І. Білодіда, В. Бородіну, Л. Булаховського, В. Ващенко, А. Гуменецьку, С. Єрмоленко, А. Кристенко, Л. Мацько, А. Мойсієнка, Н. Слухай, Н. Сологуб, М. Фененко, Т. Черторизьку, Л. Шевченко та багатьох інших. Однак на сьогодні відсутні ґрунтовні наукові розвідки щодо об'єктивації етностереотипів сенсорного коду творів Великого Кобзаря. Дослідження під означеним кутом зору є актуальним і новим, зважаючи на потребу сучасних мовознавчих студій у з'ясуванні мовної проекції різноманітних пізнавальних процесів свідомості.

Актуальність зумовлює конкретну мету – представити мовно-поетичний континуум художнього ідіолекту в пізнавально-динамічному аспекті, охарактеризувати специфіку візуального сектору стереотипів української етносвідомості на матеріалі віршової творчості Тараса Шевченка. Мета дослідження передбачає розв'язання таких завдань: інвентаризацію етнічних стереотипів зони візуального сприйняття, аналіз когнітивного підґрунтя культурної зумовленості таких мовних одиниць. Об'єктом нашого дослідження є поетична мова Тараса Шевченка, предметом – етнічні стереотипи зорового сектору перцепції.

Зуважимо, що коло наших пошуків обмежене текстами п'яти балад "Причинна", "Тополя", "Утоплена", "Лілея" та "Русалка". Таке обмеження мотивовано тим, що, по-перше, обсяг статті не дозволяє охопити весь поетичний спадок Кобзаря; по-друге, балади належать до періоду ранньої творчості митця, де могутнє авторське начало активно увібрало в себе начало фольклорне, а фольклор, як відомо, є першоджерелом творення етнічних стереотипів.

Орієнтація на ономасіологічний підхід до формування похідного слова дозволяє нам стверджувати, що, формуючись, вона проходить шлях від судження про предмет до його назви, яка "всотує" головну ознаку предмета в судженні чи навіть кілька таких ознак [8, с. 40]. Однак не лише судження як мисленнєва структура може ставати підґрунтям номінації – важливу роль відіграють і сенсорні процеси, мовні позначення яких формують особливий культурний код із широким асоціативно-образним потенціалом, що реалізується в мотиваційних базах номінативних одиниць.

Завдяки мові, її різномірному стилістичному ресурсові здійснюється кодування цінностей буття в поетичному контексті. У синхронному, із раціональною і чуттєвою свідомістю творців, кодуванні міститься потужна інформація про ті чи інші аксіологічні модули й закладається підґрунтя апперцептивному тлу сприймання і розуміння словесно-образних формул у вимірі етноментальної

художньої рецепції (зріз діахронії). У цьому процесі сенсорика, яка збагачує мову, є невіддільною складовою для накопичення та розширення досвіду і буття людини. У лінгвістиці лексико-семантичне поле чуттєвого сприйняття утворює своєрідну підсистему лексичних одиниць, котрі допомагають відтворити та вербально передати почуття і відчуття від сприйнятого навколишнього середовища, дійсності та світу в цілому. Згідно з філософським твердженням, чуттєвий досвід передеє розумовій діяльності, процесу мислення та формуванню й пізнанню істини [5, с. 5].

Разом із тим сенсорика є одним з основних засобів репрезентації авторської мовної картини світу. Найвищу частотність уживання сенсоризми мають у структурі поетичних творів, оскільки краса поезії розкривається у високій концентрації сенсорних образів. Завдяки універсальності концептуальної сфери чуттєвого сприйняття, сенсорна складова в контексті віршового твору слугує тим семантичним знаменником, до якого можна звести мовні картини світу, що уособлюють автори тексту.

Лексико-семантичне поле сенсоризмів постійно привертає увагу дослідників. Так Ю. Д. Апресян розглядає дану систему як ієрархію п'яти підсистем (зору, слуху, дотику, нюху, смаку), які впорядковує в залежності від об'єму інформації, що поступає через них у свідомість людини. Розвиненою і важливою для процесу пізнання у будь-якій мові є система зорового сприйняття, за якою йде слух, потім нюх, смак і дотик [1, с. 363]. Підтвердженням цьому слугують результати досліджень канадських психологів, які представляють систему чуттєвого сприйняття у вигляді когнітивної піраміди, зазначаючи відсоток інформації про навколишній світ, отриманої завдяки тому чи іншому відчуттю: зір – 83 %, слух – 10 %, нюх – 4 %, смак – 2 %, дотик – 1 % [15, с. 15–17].

Перцептивні етнічні стереотипи формуються у представників різних етнічних груп на основі специфіки сприйняття світу органами чуття, на сенсорика яких впливають різні подразники навколишнього світу. Відповідно базовим органам чуття, перцептивні етностереотипи існують у таких різновидах: зорові (візуальні), слухові (аудильні), тактильні (кінестетичні), нюхові (одоративні) і смакові (густативні) [11, с. 132]. Зорова перцепція пов'язана із сприйняттям предметів за кольором, розміром, формою і сприйняття локусів – статичних чи динамічних – у просторі, і забезпечує сталість концептуальної картини світу, відображеній у мові як знаковій системі [7, с. 5–28].

Найширший ряд перцептивних етностереотипів, зафіксованих у мові балад Шевченка, формують саме зорові відчуття, зокрема

описані на прикладах сприйняття кольорів. Цілком закономірно, що Тарас Шевченко, відтворюючи довколишній світ природи, людських стосунків, суспільного життя тощо, вдається до використання барв. Колірна словесна гама Шевченка підпорядкована загальній стильовій настанові автора, спричиненій індивідуально-психологічними особливостями світовідображення. Маємо на увазі максимальну простоту творів Кобзаря, які об'єктивують значущу для читача інформацію у поетичній формі, разом з тим продукують сприйняття запрограмованої поетом реакції.

Зазначимо, що лексико-семантичне поле кольору в поетичних творах Тараса Шевченка не відзначається якимись особливо яскравими фарбами, тонами чи напівтонами. Автор обмежується традиційною палітрою кольоропозначень, вибір яких ґрунтується на мовно-поетичній концепції сприйняття світу автором та традиційному тлумаченні символіки відповідних назв кольору, репрезентованих семіосферою української міфології та фольклору. Шевченко апелює до предметів, які пов'язані з тими чи іншими зоровими враженнями, що міцно закріпилися за цими предметами і набули символічного узагальнення чи переносного значення на основі створення складного образу, такого, що базується на зорових асоціаціях.

У мові системно закріпленим експонентом ознаки виступає лексико-граматичний клас прикметника. Саме тому найбільш звичним способом відтворення кольорових ознак предметів і явищ дійсності у баладах Тараса Шевченка виступає використання прикметників як таких одиниць, що виражають поняття, в основі яких лежить статична ознака предметів. У своїх баладах митець використовує повні стягнені форми прикметників: білий світ, біле личко, білі рученята, карі очі, червона калина, синє море, синя хвиля, сині руки, чорні хмари, баговиння зелене (зазвичай прикметник у таких сполученнях виконує функцію епітета (народнопоетичного епітета, метафоричного)); нестягнені форми прикметників: синєє море; похідні ад'єктиви з суфіксами -еньк-, -яв-: дуб зелененький, коник вороненький, Ганнуся чорнява; складені прикметниково-іменникові форми: білолиця дівчина, Ганна кароока, чорнобривий козак, дівчина чорнобрива; субстантивовані прості найменування та субстантиви-композиції: білолиций, чорнобриві, чорнобрива, сизокрила.

Дослідження візуального сектору сенсорно-соматичної карти поетичної мови балад Шевченка дозволяє виділити домінантне поле колоративів білий і чорний, про що свідчить їх широкий спектр вербалізацій. Відповідні колоративи є базою творення етнічного стереотипу краси, що лежить в основі етнічно обумовлених тропів,

зокрема епітетних структур, які відновлюють в уяві те живе наглядне зображення, яке лежить в основі самого предмета [4, с. 16]. Постійний епітет, виступаючи поряд з означуваним словом, мовби підтверджує правильність нашого досвіду: личко – біле, дівчина – кароока, козак – чорнобровий, кінь – вороний. У Шевченка зустрічаємо цілі ряди таких словосполучень: Жвавий, кучерявий, / Мліє, в'яне, як зостріне / Ганнусю чорняву [13, с. 150]; Полюбила чорнобрива / Козака дівчина [13, с. 54].

Реєстр тропів, що образно кодують певну рису зовнішності представника власного етносу, зазвичай, є багатоконпонентним, заснованим на різноманітних етнічно релевантних ознаках. Так, колір волосся української дівчини пов'язують із чорним кольором, порівнюючи із смолою, чорним хмелем, нічю. При тому українка може бути і світловолосою, але в останньому випадку троп не набуває ознаки меліоративності, оскільки не об'єктивує етнічно релевантний стереотип.

Красу зовнішності продукує і колір шкіри представника українського етносу. Праця селянки на полі влітку під палючим сонцем робила шкіру жінки засмаглою. Тому такою бажаною була біла, незасмагла шкіра. Шевченко ж вибудовує кольорообраз на взаємопроникненні первинної – спектральної і вторинної – символічної семантики колоратива білий (у християнстві білий виражає чистоту, незайманість, красу). Звідси – етнічна ознака кольору обличчя – біле. Разом із тим епітетні сполучення біле личко, білі рученята, біле тіло виявляють безпосередній логічний зв'язок з поняттям "молодий", тим самим об'єктивуючи етнічний стереотип. Пор.: Не вимили біле личко / Слізючки дівочі [13, с. 16]. Біле тіло вовки з'їли – / Така його доля [13, с. 16]. Бо не довго... / біле личко червоніє [13, с. 55]. Лежить собі на пісочку, / Білі рученята / Розкидала [13, с. 153].

Зовнішню красу об'єктивує і прикметник карий у структурі етнічного стереотипу: чорний колір волосся етносу передбачає і темний колір очей, який контрастує на фоні білої шкіри. Тому не випадково Тарас Шевченко ставить в один логічний ряд прикметники карий та білий. За допомогою такого поетичного прийому митець підкреслює красу молодості представників українського етносу. Наприклад: Серед села вдова жила / У новій хатині, / Білолиця, кароока / І станом висока [13, с. 149].

Етностереотипними виступають і сполучення біла сорочка, білі палати. У етнічних українців одяг здавна виготовлявся з натуральної сировини – конопель. Процес виготовлення такого одягу був

досить тривалим і складним. Зауважимо, що у повсякденному житті селяни носили одяг із сірого полотна. Вибілювання полотна вимагало як фізичних, так і матеріальних витрат. Тому білу сорочку одягали на свята і тільки заможні могли собі дозволити її собі на щодень. Так у текстах балад відповідне сполучення разом із контекстуальним оточенням, маючи етносему 'чистий', 'чепурний', набуває значення 'заможний': Ганна роздяглася, / Роздяглася, розкинулась / На білій сорочці [13, с. 152].

Сполучення білі палати продукується етнічно релевантними ознаками 'чистий', 'бажаний', 'багатий': І я процвітати / Стала в гаї, і в теплиці, / І в білих палатах [13, с. 322]. Жити в палатах було мрії кожного селянина. При тому складно осмислити розвиток відповідного значення. Якщо для прикметника чорний (чорний двір, чорна робота) такий смисловий розвиток цілком природний, оскільки поняття бруду асоціюється з поняттям чорного кольору, то цього ніяк не можна сказати щодо білого кольору. "Одяг коваля чи тесляра не лишається і тим більше не стає білим від їх роботи, а чистий двір зовсім не є білим на колір" [12, с. 29]. Можливо основою творення етнічного стереотипу слугує поняття мрії – такої бажаної, але не завжди зреалізованої.

У баладах Тараса Шевченка етномаркованість білого кольору впливає також із асоціацій зі снігом (ознаки білого кольору в свідомості українців закодовані в аналогічних зв'язках зі снігом) і як результат – отримали формальну реалізацію в авторському етно-стереотипі-порівнянні: А весною процвіла я / Цвітом при долині, / Цвітом білим, як сніг, білим! [13, с. 321] та авторському новотворі снігоцвіт: А дівчата завітчались / І почали звати / Лілеєю-снігоцвітом [13, с. 322].

Колір у Шевченка є ознакою, притаманною предмету як риса, яка визначає його сутність, але виникнення у мовленні нових словосполучень веде до семантичних зрушень в семемі – до втрати одних семантичних компонентів і появи інших. Зміни спричинюють появу нової семемі, яка характеризується своїми новими парадигматичними відношеннями [14, с. 59–60], здатністю розвивати переносні значення, в яких виникають образи, і окремі з них закріплюються як етностереотипні. З огляду на зазначене особливої уваги заслуговує метафоричне сполучення білий світ – 'навколишній світ', 'земля з усім, що на ній існує', 'життя в усіх його проявах': Сумує, воркує, білим світом нудить, / Літає, шукає, дума – заблудив [13, с. 16]. Не співає – сиротою / Білим світом нудить [13, с. 56]. Об'єктивує етнічно релевантний стереотип метафоризації на

основі подібності ознак, що сприймаються рецепієнтом, і може мати кількарівневу структуру, поєднуючи різні асоціативні паралелі.

Ознака чорного є основою відтворення етноуявлень про явища природи. Наприклад: Широкий Дніпр не гомонить: / Розбивши вітер чорні хмари / Ліг біля моря одпочить [13, с. 17]. У такому постійному виразі слово хмара само по собі означає щось чорне, але наявний у ньому образ чорного кольору, безсумнівно, відмінний від того, що в слові чорний. Абстрактна колоративна ознака при контекстуальному вживанні епітета поряд із означуваною лексемою стає певним етнічним досвідом, що позначається на сприйнятті цілісного виразу.

Прикметниковий епітет чорний, поєднуючись з різними іменниками в Шевченковому тексті, у кожному окремому випадку несе відповідне оцінно-позитивне чи оцінно-негативне навантаження. Пор.: чорні брови (бровенята) – чорна хмара, об'єктивуючи етно-стереотип, що в свою чергу підтримується ширшим контекстом.

У полі хроматичних кольорів при утворенні етностереотипів помічено домінування колоративів синій та зелений. Про це свідчить значна кількість етномаркованих форм та висока продуктивність у творенні тропів, які відображають стереотипи етнічного світосприйняття: Кинувсь в воду; пливе, синю / Хвилю роздирає [13, с. 152]. Неначе човен в синім морі / То виринав, то потопає [13, с. 15]. Ідуть – під дубом зелененьким / Кінь замордований стоїть [13, с. 19]. Несе на сорочку / Баговиння зеленого; / Поцілує в очі [13, с. 154]. Спостереження показують, що колоратив синій конкретизується в усталеному фольклорному виразі синє море. Однак вираз у сполученні з прийменником за набуває іншого значення – 'далеко'. Із цим значенням пов'язані народно-поетичні звороти за синє море, за синім морем, які передають семантику недосяжної далечі, невідомих, але таких бажаних, країв: Якби-то далися орлині крила, / За синім би морем милого знайшла [13, с. 16]. Рости, рости, подивися / За синєє море: / По тім боці – моя доля [13, с. 16].

Негативною семантикою позначене кольоропозначення синій при зображенні "нездорового" кольору шкіри (через хворобу, неміч, старість), хоча зазвичай нормальна шкіра здорової людини європейського ареалу характеризується як світла: Очі вивело із лоба / Од страшної муки; / Втербила в пісок жовтий / Старі сині руки [13, с. 153]. Випливає з води мати / Страшна, синя, розхристана [13, с. 153].

Як поодинокі фіксуємо етномарковані сполучення із компонентом вороненький, червона у фольклорних епітетах коник воро-



венький та червона калина: А тим часом із діброви / Козак виїзжає / Під ним коник вороненький / насилу ступає [13, с. 19]. Посадили над козаком / Явір та ялину, / А в головах у дівчини / Червону калину [13, с. 20]. З прадавніх часів для українського етносу червона калина виступала символом дівочої вроди, об'єктивуючи ментальний стереотип.

Зауважимо, що Тарас Шевченко активує й інші частини мови, що мають кольорову сему і продукують ряд візуальних перцептивних етностереотипів. Однак то тема для подальших наукових пошуків автора.

На завершення додамо, Тараса Шевченка можна розуміти по-різному. До того ж справжній Шевченко досі так до кінця і не прочитаний. До тексту Шевченкових творів як до особливого феномену поетичного слова українського генія мовознавці звертатимуться постійно і в майбутньому. Пізнання поетичної мови Великого Кобзаря, як результату мовноестетичного освоєння значущої зони сенсорної обробки світу творчою особистістю та ментальністю етносу, ще чекає на свого дослідника.

### Література

1. Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография / Ю. Д. Апресян. – М. : Языки русской культуры, 1995. Т. 2. – 1915. – 766 с.
2. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка / И. В. Арнольд. – Ленинград : Просвещение, 1973. – 304 с.
3. Бахтин М. М. К эстетике слова / М. М. Бахтин // Контекст. – 1973. – М. : Наука, 1974. – С. 258–280.
4. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. – М. : Учпедгиз, 1959. – 289 с.
5. Идзинская И. Н. Глаголы мыслительной деятельности во французском и русском языках: сопоставление планов содержания и планов выражения : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10. 02. 20 / Идзинская И. Н. – Пятигорск, 2001. – 16 с.
6. Клинченко Т. Етнічний довідник : поняття та терміни [Електронний ресурс] / Тетяна Клинченко. – Режим доступу : <http://www.socd.univ.Kiev.ua/fulltext.html>. – (15.03.04). – Назва з екрана.
7. Кравченко А. В. Язык и восприятие : когнитивные аспекты языковой категоризации / А. В. Кравченко. – Иркутск : Издательство Иркутского университета, 1996. – 160 с.
8. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Елена Самойловна Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 158 с.

9. Кубрякова Е. С. Язык и знание / Елена Самойловна Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
10. Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1969. – 307 с.
11. Слухай Н. В. Світ сакрального слова Тараса Шевченка : монографія / Н. В. Слухай. – К. : Агрармедіагруп, 2011. – 227 с.
12. Тараненко О. О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії / О. О. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1980. – 114 с.
13. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко; передм. П. Мовчана. – К. : Видавничий центр "Просвіта", 2011. – 736 с.
14. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка) : монография / А. Н. Шрамм. – Л. : Издательство Ленинградского ун-та, 1979. – 191 с.
15. Miram G. Translation Algorithms. Introduction into Translation Formalization / G. Miram. – К. : Tvim inter, 1998. – 175 p.